

**РЕСЕРПЦЈА ПРОЗЫ ВАРЛАМА ШАЛАМОВА.
ПРÓВА СИСТЕМАТЫЗАЦЈІ**

**РЕЦЕПЦІЯ ПРОЗЫ ВАРЛАМА ШАЛАМОВА.
ПОПЫТКА СИСТЕМАТИЗАЦІІ**

**THE RECEPTION OF VARLAM SHALAMOV'S PROSE.
AN ATTEMPT AT SYSTEMATIZATION**

Małgorzata Kulikowska

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin – Polska

Abstract: The topic of this article is the reception of Varlam Shalamov's output since his first official publication of *The Kolyma tales* in 1978 in London until now. Works published in Russia and Poland, also in France, Great Britain, Italy, Israel, Germany, USA and Australia have been deeply analysed. It was proved that first publications were dedicated to Varlam Shalamov's biography and the portrayal of the Gulag civilization (since the second half of 90's, last century). Problems of poetic in works are dominating in last publications. Apart of this, on the bases of thematics of chosen research papers in the article, some directions of further development of Shalamov's legacy were determined.

Słowa kluczowe: Warłam Szałamow, Kołyma, GUŁag, recepcja prozy

Ключевые слова: Варлам Шаламов, Колыма, ГУЛаг, рецепция прозы

Keywords: Varlam Shalamov, Kolyma, Gulag, reception of prose

Początki działalności literackiej Warłama Szałamowa przypadły na lata dwudzieste XX wieku. W obszernym wspomnieniowym artykule *Двадцатые годы*¹, opublikowanym w czasopiśmie „Юность”, Szałamow porównał Moskwę do wielkiego „uniwersytetu kultury”², na którym miała miejsce swoista „eksplozja” talentów literackich. Młody Szałamow z prowincjonalnej Wołogdy szybko wpisał się w artystyczne środowisko stolicy, chwilami nawet przewyższając moskiewskich artystów siłą erudycji literackiej. Wkrótce Szałamow rozpoczął działalność w grupie literackiej przy czasopiśmie „Новый Леф”. Z tamtego okresu wspominał m.in. Borysa Pasternaka, Władimira Majakowskiego, Isaaka Babła, Siergieja Trietjakowa, Osipa Brika i wielu innych.

¹ Skrócona wersja artykułu ukazała się w dwóch częściach: В. Шаламов, *Двадцатые годы. Заметки студента МГУ*, „Юность” 1987, № 11, s. 37–44; idem, *Двадцатые годы. Заметки студента МГУ. Окончание*, „Юность” 1987, № 12, s. 28–37. Po raz pierwszy pełna wersja artykułu została opublikowana na stronie internetowej *Shalamov.ru*, www.shalamov.ru (18.12.2013).

² В. Шаламов, *Двадцатые годы. Заметки...*, op. cit., s. 38 (tłum. moje – M. K.)

Najszczęśliwsze w życiu pisarza lata dwudzieste przerwało aresztowanie w roku 1929 pod zarzutem rozpowszechniania tzw. testamentu Lenina oraz trzyletni wyrok pracy przymusowej w łagrze nad Wiszerą. Po powrocie do Moskwy w roku 1932 Szałamow wznowił działalność literacką. W okresie między pierwszym, a – jak się później okazało – drugim wyrokiem opublikował kilka form prozatorskich: *Ганс, Три смерти доктора Аустино, Возвращение, Господин Бержере в больнице, Пава и древо, Маяковский разговаривает с читателем, На заводе, Вторая рапсодия Листа, Карта, В зеркале*³. O wielkości Szałamowa już w latach trzydziestych może świadczyć fakt, że jego utwory były publikowane obok utworów takich twórców jak Michaił Zoszczenko czy Nikołaj Zabołocki, za wspomniane zaś opowiadanie *Пава и древо* został uhonorowany nagrodą literacką. Szałamow nie pozostał obojętny na zagadnienia teoretycznoliterackie, głównie z zakresu genologii. Przyznawał, że już wtedy wypracował własny styl pisarstwa. Wiadomo, że w latach trzydziestych Szałamow pracował nad wydaniem pierwszego zbioru stu krótkich utworów prozatorskich, które – podobnie jak wiersze intensywnie pisane od lat dwudziestych – zostały spalone przez rodzinę po ponownym aresztowaniu w roku 1937⁴, przekreślając na zawsze plany dalszych wydawnictw (drugi zbiór prozy oraz tom poezji)⁵.

Kilka zachowanych utworów z okresu moskiewskiego, będących zaledwie niewielką próbą możliwości literackich, jak również zapiski wspomnień świadczą, że Szałamow zapowiadał się jako twórca literatury Wielkiej, świadomy swego celu i miejsca w niej. Z tego względu nie należy zapominać o początkowych utworach, gdyż – by się tak wyrazić – w pewnym sensie legły u podstaw *opus magnum* Szałamowa – *Opowiadań kołymskich*, składających się z sześciu cykli (*Opowiadania kołymskie, Lewy brzeg, Artysta łopaty, Szkice ze świata przestępczego, Wskreszenie modrzewia, Rękawica, albo OK-2*), które powstały po powrocie z Kołymy w latach 1954–1973. Z uwagi na powyższe, jeszcze raz podkreślając wartość literacką pierwszych utworów Szałamowa oraz jego samoświadomość artystyczną jako twórcy, kołymską prozę należy w pierwszej kolejności pojmować jako utwór literacki stworzony przez Wielkiego pisarza, a dopiero potem jako dokument historyczny. Należy nadmienić, że ciągle zdarzają się sądy, jakoby dzieło przyniosło rozpoznawalność

³ Zob. В. Шаламов, *Краткое жизнеописание Варлама Шаламова, составленное им самим*, [w:] idem, *Воскрешение лиственницы*, Paris 1985, s. 11–16.

⁴ Жена сохранила напечатанное и уничтожила все написанное. Кто уж так рассудил... Сто рассказов исчезли. Дерьмо, которое было сосредоточено в архиве „Октября”, сохранилось, а сто неопубликованных рассказов (вроде *Доктора Аустино*) исчезли.

Zob. В. Шаламов, *Большие пожары. История архива*, [w:] idem, *Воспоминания*, под ред. И. П. Сиротинской, Москва 2001, s. 259.

⁵ В. Шаламов, *Несколько моих жизней*, [w:] idem, *Воспоминания...*, op. cit., s. 9–10.

twórcy jedynie za sprawą tematu, tj. utrwalenia stalinowskich łagrów na Kołymie⁶. Początkowo w taki sposób utwór był traktowany przez pierwszych czytelników oraz niektórych badaczy, co w okolicznościach politycznych ich pierwszych publikacji (zwłaszcza na Zachodzie) wydaje się w pełni zrozumiałe. Bezsporny pozostaje jednak fakt, że to właśnie z uwagi na zawartą w *Opowiadaniach* demaskację totalitaryzmu, autor nie doczekał się ich oficjalnego wydania w ojczyźnie. Druk opowiadań w Rosji znacznie wyprzedziły wydania na Zachodzie, niosąc określone implikacje zarówno dla autora, jak i dla rozwoju badań nad nimi.

W Rosji opowiadania były wydawane jedynie w tzw. drugim obiegu (*samizdat*), w oficjalnym zaś Szalamow funkcjonował zaledwie jako twórca liryki pejzażowej oraz autor prozy z lat trzydziestych⁷. Począwszy od roku 1966 *Opowiadania kołymskie* były publikowane przez około dwadzieścia lat w rosyjskich czasopismach emigracyjnych w Stanach Zjednoczonych („Новый журнал”) oraz w Niemczech („Посев” oraz almanach „Грани”). Jako oddzielny zbiór *Opowiadania kołymskie* po raz pierwszy zostały wydane w roku 1967 nakładem niemieckiego Wydawnictwa literackiego Friedrich Middelhaue Verlag. Tom liczył dwadzieścia sześć opowiadań⁸, pochodzących z cyklu *Opowiadania kołymskie* i ukazał się pod tytułem *Artikel 58. Aufzeichnungen des Häftlings Schalanow*⁹ (wyróżnienie moje – M. K.). Jak widać, pierwszy tom opowiadań zawierał błąd w nazwisku autora. Jego inną istotną wadą było pominięcie wzmianki Szalamowa na temat „nowej prozy” w tłumaczeniu fragmentu opowiadania *Krawat*, który to fragment był zamieszczony jako epigraf do tomu. Można zatem przypuszczać, że wydawnictwo potraktowało dzieło Szalamowa jedynie jako relację faktograficzną o GUŁagu¹⁰, który

⁶ Por. В. Есипов, *Дерево концлагерей*. С В. Есиповым беседовал С. Виноградов, „Русский Мир.ru” 2012, № 4, s. 37.

⁷ Шаламов выступает с 1957 года преим. как поэт: сборники стихов *Огниво* (1961), *Шелест листьев* (1964), *Дорога и судьба* (1967), *Московские облака* (1972). Основное направление поэзии Шаламова – философская лирика. Для нее характерны точный отбор слов, сдержанность поэтических средств, ритмичное разнообразие. Публикует также рассказы, которые отличаются повышенной эмоциональностью, лаконизмом.

Zob. hasło: Шаламов, [w:] *Краткая литературная энциклопедия*, т. VIII, под ред. А. А. Суркова, Москва 1975, s. 581.

⁸ Niektórzy badacze podają, że niemiecki tom liczył 20 opowiadań. Zob. A. Rażny, *Literatura wobec zniewolenia totalitarnego. Warłama Szalamowa świadectwo prawdy*, Kraków 1999, s. 133.

⁹ Zob. W. Schalanow, *Artikel 58. Aufzeichnungen des Häftlings Schalanow*, übers. G. Drohla, Köln 1967. Szalamow, dowiedziawszy się o publikacji, bezskutecznie próbował uzyskać honorarium od wydawnictwa. Zob. М. Головизник, *К вопросу о происхождении первых зарубежных изданий „Колымских рассказов” В. Т. Шаламова*, [w:] *Шаламовский сборник*, вып. 4, под ред. В. В. Есипова, С. М. Соловьева, Москва 2011, s. 205.

¹⁰ *Ibidem*, s. 206–207.

w tamtym czasie był niezwykle nośnym tematem na Zachodzie. Jednakże zbiór nie wywołał zainteresowania u niemieckich czytelników. W roku 1975 książka ukazała się ponownie pod zmienionym tytułem *Kolyma. Insel im Archipel*¹¹. W latach osiemdziesiątych ukazał się kolejny przekład wybranych opowiadań na język niemiecki zatytułowany *Geschichten aus Kolyma*¹², w latach dziewięćdziesiątych zaś jeszcze jeden przekład – *Schocktherapie*¹³.

We Francji w roku 1969 nakładem wydawnictwa *Le Lettres Nouvelles* ukazał się zbiór opowiadań Szalamowa *Récits de Kolyma*¹⁴. Tom składał się z dwudziestu siedmiu opowiadań (dwadzieścia trzy z cyklu *Artysta łopaty*, trzy z cyklu *Lewy brzeg* oraz jedno z cyklu *Opowiadania kołymskie*). Wydanie zostało opatrzone przedmową Olivèra Simona (pseudonim historyka i publicysty Jeana Jacquesa Marie), który zwrócił uwagę na walory artystyczne utworów. Podobnie jak w Niemczech publikacja nie wywołała powszechnego zainteresowania czytelników, jednakże Andrzej Drawicz nadmienił w jednej ze swoich prac, że był świadkiem wrażenia, jakie książka wywarła „na wrażliwszych inteligentach francuskich”¹⁵. W roku 1969 we Francji nakładem wydawnictwa Gallimard ukazało się tłumaczenie niemieckiego tomu z roku 1967 ze wszystkimi jego potknięciami¹⁶. Po wymienionych publikacjach utwory Szalamowa nie ukazywały się w wydawnictwach zwartych aż do roku 1975, kiedy na fali zainteresowania Aleksandrem Sołżenicynem wydano reprint ostatniego wydania.

Ojczyzną pierwszego pełnego wydania kołymskiej prozy jest Wielka Brytania. Ukazało się ono w Londynie nakładem wydawnictwa Overseas Publishers w roku 1978 pod tytułem *Колымские рассказы*¹⁷. Wydanie, składające się ze stu trzech opowiadań, poprzedzała nadzwyczaj trafna przedmowa Michaiła Hellera *Последняя надежда*, zawierająca istotne uwagi nie tylko o treści, ale także o poetyce gatunku, o czym jeszcze będzie mowa.

¹¹ Zob. V. Schalamow, *Kolyma. Insel im Archipel*, übers. G. Drohla, Langen 1975.

¹² Zob. V. Schalamow, *Geschichten aus Kolyma*, übers. A. Nitschke, A. Manzella, Frankfurt am Main 1983.

¹³ Zob. V. Schalamow, *Schocktherapie*, übers. T. Resche, Berlin 1990. O późniejszych wydawnictwach *Opowiadań kołymskich* w Niemczech zob. Г. Лойпольд, „Шаламов по-немецки – это действительно новая в нашей литературе проза...”. С Г. Лойпольд беседовали А. Гаврилова, Н. Дмитриева, С. Соловьев, И. Харламов, [w:] źródło elektroniczne: www.shalamov.ru (09.09.2013).

¹⁴ Zob. V. Chalamov, *Récits de Kolyma*, trad. par O. Simon, K. Kerel, Paris 1969.

¹⁵ A. Drawicz, *Szalamowowskie pukanie od dołu*, „Dialog” 1989, nr 10, s. 82.

¹⁶ Zob. V. Chalamov, *Artikle 58. Memoires du prisonnier Chalanov*, trad. par M.-L. Ponty, Paris 1969.

¹⁷ В. Шаламов, *Колымские рассказы*, London 1978.

Warto wspomnieć o zadziwiającym losie opowiadań w Stanach Zjednoczonych. Mimo, że Szalamow nie pozostawał tam postacią anonimową, gdyż we wspomnianym periodyku „Новый журнал” w latach 1966–1976 została opublikowana większość jego opowiadań, to pierwsze wydanie książkowe zaledwie wybranych opowiadań *The Kolyma Tales*¹⁸ ukazało się w roku 1980 w Nowym Jorku dzięki staraniom pierwszego tłumacza dzieła Szalamowa na język angielski Johna Glada. Pełny tom opowiadań wydano dopiero w roku 1994 pod tym samym tytułem¹⁹.

W Polsce *Opowiadania kołymskie* były wydawane w tzw. drugim obiegu. Wybrane utwory (*Cieśle, Oddzielny pomiar, Prokurator Judei*) oraz biografia Szalamowa opracowana przez Wacława Kondratowicza były nadawane w audycjach Rozgłośni Polskiej „Radia Wolna Europa”²⁰. Pierwsze wydanie zbioru sześćdziesięciu dwóch opowiadań ukazało się w roku 1987²¹, kolejne zaś w roku 1991²². Ponadto w tym samym roku ukazało się pełne trzypięciotomowe wydanie utworów w przekładzie Juliusza Baczyńskiego z przedmową Michaiła Hellera do londyńskiej edycji oraz posłowiem Gustawa Herlinga-Grudzińskiego²³.

Osobliwe były początki recepcji prozy Szalamowa w jego ojczyźnie. Publikacje prasowe opowiadań (m.in. w czasopiśmie „Знамя”, „Юность”, „Огонек”, „В мире книг”) bez stosownego komentarza zaczęły pojawiać się kilka lat po śmierci autora w okresie wzbierających przemian społeczno-politycznych, szczególnie w latach 1987–1989²⁴. Znamienne, że opowiadanie *Cedrowiec* zostało opublikowane w czasopiśmie „Сельская молодежь” już w 1965 roku²⁵, jednakże bez umieszczenia w szerszym kontekście opowiadań, przez co dla odbiorcy pozostawało zaledwie artystycznym opisem kołymskiej przyrody. Można uznać, że publikacja *Cedrowca* na długo przed pozostałymi tekstami jest potwierdzeniem słuszności postulatu Szalamowa, aby opowiadania były czytane kolejno po sobie jako całości, gdyż jedynie wtedy ujawnia się ich prawdziwy sens. W Magadanie w roku 1989 ukazał się pierwszy zbiór prozy Sza-

¹⁸ V. Shalamov, *The Kolyma Tales*, trans. J. Glad, New York 1980.

¹⁹ V. Shalamov, *The Kolyma Tales*, trans. J. Glad, New York 1994.

²⁰ Zob. W. Kondratowicz, *Literatura wolna, lecz niedozwolona*, [w:] źródło elektroniczne: www.polskieradio.pl (18.12.2013).

²¹ W. Szalamow, *Opowiadania kołymskie*, tłum. S. Wodnik, Warszawa 1987.

²² W. Szalamow, *Prokurator Judei i inne utwory*, wyb. L. Budrecki, tłum. M. Kotowska i in., Warszawa 1991.

²³ W. Szalamow, *Opowiadania kołymskie*, tłum. J. Baczyński, t. I-III, Gdańsk 1991.

²⁴ Pełny chronologiczny wykaz pierwszych publikacji poszczególnych opowiadań zob. И. Сиротинская, *Примечания*, [w:] В. Шаламов, *Собрание сочинений в четырех томах*, т. I, сост. И. Сиротинская, Москва 1998, s. 613–617; eadem, *Примечания*, [w:] В. Шаламов, *Собрание сочинений в четырех томах...*, op. cit., т. II, s. 502–507.

²⁵ В. Шаламов, *Стланик, „Сельская молодежь”* 1965, № 3, s. 2–3.

łamowa *Opowiadania kołymskie*²⁶. W tym samym roku ukazała się broszura „*Sucza*” wojna. *Szkice ze świata przestępczego*²⁷, a także tomik *Lewy brzeg. Opowiadania*²⁸ oraz kilka innych wyborów prozy²⁹. Lata 1987–1991 można zatem uznać za swego rodzaju „bum czytelniczy”, który szybko ustąpił.

Z zarysowanej chronologii wydań *Opowiadań kołymskich* nasuwa się wniosek, że za wyjątkiem Rosji najintensywniej proza Szałamowa była publikowana w latach siedemdziesiątych, co w pewnym stopniu wynikało z popularności książek Aleksandra Sołżenicyna. W świadomości odbiorców dzieło Szałamowa pozostawało niejako w cieniu *Archipelagu GULag*, na co zwrócił uwagę również szwajcarski slawista Ulrich Schmid³⁰. Daleko bardziej istotną przyczynę niewielkiego zainteresowania kołymską prozą „podpowiada” sam jej autor w jednym z listów, *nota bene* do Sołżenicyna: „doświadczenie mówi, że największy sukces czytelniczy odnoszą banalne idee, wyrażone w najbardziej prymitywnej formie”³¹. Jak wiadomo, *Opowiadania kołymskie* są przykładem prozy najwyższej próby, dlatego ich droga do odbiorcy jest trudna. Niemniej badania naukowe nad kołymską prozą są prowadzone w znacznie mniejszej skali w porównaniu do chociażby dzieł wspomnianego Aleksandra Sołżenicyna, które zdaniem wielu badaczy ustępują prozie Szałamowa pod wieloma względami. Gustaw Herling-Grudziński uznał Szałamowa za przedstawiciela Wielkiej Literatury „przed którym wszyscy literaccy «gułagiści», nie wyłączając Sołżenicyna, powinni skłonić głowy”³².

Jak było wspomniane, podwaliny badań nad *Opowiadaniem kołymskimi* położył Michaił Heller w przedmowie do pierwszego londyńskiego wydania. Heller podkreślił unikalność dzieła Szałamowa na tle już wtedy licznych, w większości nieoficjalnych, świadectw ofiar stalinowskich represji (Aleksandra Sołżenicyna, Eugenii Ginzburg, Olgi Sliozberg, Nadzieży Surowcewej, Nadzieży Grankinej, Jekatieriny Olickiej, Anatola Krakowieckiego). Owa oryginalność, zdaniem Hellera, wynikała ze zdolności Szałamowa do przekształcenia rzeczywistości kołymskiej w literacki obraz piekła („to piekło, jego ostatni krąg”³³), pozbawionego

²⁶ В. Шаламов, *Колымские рассказы*, Магадан 1989.

²⁷ В. Шаламов, „Сучья” война. *Очерки преступного мира*, Москва 1989.

²⁸ В. Шаламов, *Левый берег. Рассказы*, Москва 1989.

²⁹ В. Шаламов, *Воскрешение лиственницы*, т. I–II, Москва 1990; idem, *Колымские рассказы*, Москва 1991; idem, *Колымские рассказы*, Челябинск 1991.

³⁰ У. Шмид, *Не-литература без морали. Почему не читали Варлама Шаламова?*, пер. А. Судаков, [w:] *Шаламовский сборник*, op. cit., вып. 4, s. 94.

³¹ В. Шаламов, *Письма к А. Солженицыну*, [w:] idem, *Собрание сочинений в четырех томах...*, op. cit., т. IV, s. 472.

³² G. Herling-Grudziński, *Dziennik pisany nocą (1971–1981)*, t. I, Kraków 2012, s. 539.

³³ М. Геллер, *Последняя надежда*, [w:] *Шаламовский сборник*, вып. 1, сост. В.В. Есипов, Вологда 1994, s. 217 (tłum. moje – M. K.).

wymiaru religijnego, który został mu przypisany przez chrześcijaństwo. Autor przedmowy wskazał na nieznaną dotychczas w literaturze proces zniewolenia, który doprowadził do transformacji człowieka znajdującego się u kresu wytrzymałości. Według Hellera to podyktowało autorowi kołymskiej prozy konieczność poszukiwania nowych sposobów wyrazu, które później sam Szalamow określił mianem „nowej prozy”. Jej prostota i lakoniczność, przy jednoczesnym unikaniu patosu oraz wartościowania, wyrażają dążenie Szalamowa do maksymalnej kondensacji treści utworów. Trzonem kompozycyjnym tekstów Szalamowa jest wydarzenie, scena, a nawet gest, zaś treścią – portret ofiary lub kata (albo obydwu) bez elementów analizy psychologicznej. Według Hellera galeria portretów stworzona przez Szalamowa składa się na panoramę życia na dnie kołymskiego piekła, odtwarzanego dzięki pamięci pisarza, który świadomie zrezygnował z chronologii opisywanych zdarzeń.

Należy nadmienić, że Heller już wcześniej, bo w roku 1974, poświęcił prozie Szalamowa kilka stron w pracy *Świat obozów koncentracyjnych a literatura radziecka*³⁴, w której skupił uwagę w głównej mierze na problematyce utworów. Badacz postulował konieczność czytania wszystkich opowiadań łącznie jako całościowego artystycznego obrazu zniewolonego świata. W pracy zostały poddane analizie poszczególne składniki świata przedstawionego: wszechobecny głód, niewolnicza praca, błądź, śmierć i najmroczniejsze sfery duszy ludzkiej, a także nieliczne obrazy ludzi religijnych oraz piękno świata przyrody (w tym obrazy zwierząt, które według Hellera, należą do jednych z najwybitniejszych w literaturze rosyjskiej). Podobną pozycję interpretacyjną prozy Szalamowa przyjął Jurij Malcew w książce *Вольная русская литература (1955–1975)*, wydanej we Frankfurcie nad Menem. Przeprowadzając analizę poszczególnych składników świata przedstawionego (mordercza praca, głód, zimno, bród, wyniszczenie fizyczne więźniów, choroby, karcery, rozstrzelania, nieludscy naczelnicy oraz konwojenci i błądź), badacz uznał *Opowiadania kołymskie* za „encyklopedię życia łagrowego”³⁵.

Niedługo po śmierci Szalamowa w roku 1982 w paryskim czasopiśmie rosyjskiej emigracji „Вестник русского христианского движения” został opublikowany dział *Вокруг Шаламова*, zawierający artykuły Gennadija Ajgi, Władimira Jakubowa³⁶ oraz Lwa Korniewa³⁷. Gennadij Ajgi w *Opowiadaniach* dostrzegł głos artysty, który wypracował unikalną formę wypowiedzi, wieszczącą „potężne, niebywale we współczesnej

³⁴ М. Геллер, *Концентрационный мир и советская литература*, London 1974, s. 281–299.

³⁵ Ю. Мальцев, *Вольная русская литература (1955–1975)*, Frankfurt am Main 1976, s. 188 (tłum. moje – M. K.).

³⁶ Pseudonim Władimira Frienkiewa – M. K.

³⁷ Pseudonim Lwa Goldberga (publikował także pod pseudonimem Lew Ozierow) – M. K.

prozie rosyjskiej **kroki Wielkiej Prozy** [wyróżnienie moje – M. K.]”³⁸. Władimir Jakubow z porównawczego wywodu nad dziełami Aleksandra Sołżenicyna i Warłama Szalamowa wysunął wniosek, że dzieło ostatniego jest „głosem z królestwa umarłych”³⁹, tj. świadectwem zatrzymanego świata, który został pozbawiony czasu. Lew Korniew stwierdził, że *Opowiadania kołymskie* są literackim dokumentem o eksperymencie masowego odczłowieczenia w ZSRR.

Na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych prace powstałe według schematu (choć należy podkreślić, że z perspektywy tamtego okresu taka konstrukcja była w pełni uzasadniona): biografia autora – problematyka utworów – cechy poetyki. Taki charakter miała broszura Jewgienija Szkłowskiego z roku 1991⁴⁰. Jednakże o jej ogromnej wartości stanowi dążenie badacza do uchwycenia poglądów literackich Szalamowa w kontekście jego doświadczeń życiowych. Szkłowski odtworzył pierwsze lata życia oraz środowisko, w którym przyszło dorastać przyszłemu autorowi epepei kołymskiej oraz w którym kształtował się jego światopogląd; opisał także aresztowania i wyroki oraz ostatnie lata życia pisarza. Badacz porównał łagier z permanentnym zniewoleniem („obraz zniewolenia, różnymi sposobami i na różnych poziomach”⁴¹), poprzez które egzystencja człowieka została na zawsze naznaczona piętnem tragizmu (los może odmienić jedynie przypadek lub zbieg okoliczności). Według uczonego każde opowiadanie jest zarzutem pisarza wobec stalinowskiego reżimu – przykłady demoralizującego działania władzy służą jako metafora całej rzeczywistości komunistycznej. Odnosząc się do „nowej prozy”, Szkłowski stwierdził, że była ona odpowiedzią na potrzebę wyrażenia nowych doświadczeń wynikających z powszechnego kryzysu klasycznego humanizmu, którego skutki były bodajże najbardziej dotkliwe w Rosji Radzieckiej. Badacz powtórzył za Szalamowem, że naczelną zasadą „nowej prozy” winna być doskonała wiedza autora o „materiale”, o którym pisze; ta wiedza powinna wynikać z doświadczeń, których autor był uczestnikiem. Oprócz tego zaletą pracy Szkłowskiego są uwagi o poezji Szalamowa i jej związku z prozą („granice prozy i poezji, zwłaszcza w duszy autora, są bardzo bliskie”⁴²), lecz wiersze w porównaniu z prozą zostały uznane za bardziej adekwatny nośnik utrwalenia wiary w człowieka.

³⁸ Г. Айги, *Один вечер с Шаламовым*, „Вестник русского христианского движения” 1982, № 3, s. 157 (tłum. moje – M. K.).

³⁹ В. Якубов, *В кругу последнем. Варлам Шаламов и Александр Солженицын*, „Вестник русского христианского движения” 1982, № 3, s. 164 (tłum. moje – M. K.).

⁴⁰ Zob. Е. Шкловский, *Варлам Шаламов*, Москва 1991.

⁴¹ Ibidem, s. 34 (tłum. moje – M. K.).

⁴² Ibidem, s. 51 (tłum. moje – M. K.).

Pierwszą *stricte* literaturoznawczą próbę analizy prozy Szalamowa na gruncie rosyjskim podjął Lew Timofiejew w artykule *Поэтика лагерной прозы*. Badacz uznał dzieło Szalamowa za „wielki dokument epoki”⁴³. Nadrzędnym zwornikiem kompozycji opowiadań, według Timofiejewa, jest śmierć, w obliczu której bohater nie mówi językiem etyki ani psychologii, ale procesów fizjologicznych zachodzących w jego ciele. Dlatego w świecie przedstawionym opowiadań nie istnieją tradycyjne punkty orientacyjne (Bóg, mądrość, sprawiedliwość, logika świata). Wychodząc z założenia, że w metodzie twórczej Szalamowa uwidaczniają się wpływy rosyjskiej szkoły psychologicznej, badacz akcentował rolę jednostkowego zdarzenia w fabule utworu, ponieważ właśnie w przypadkach Szalamow dopatrywał się prawidłowości ludzkiego zachowania. Timofiejew scharakteryzował również kategorie przestrzeni oraz czasu – przestrzeń jest cechą piekła, którego Szalamow doświadczył we własnym życiu (w przeciwieństwie do Dantego Alighieri, u którego piekło w *Boskiej komedii* było zaledwie projekcją wyobraźni). Głównymi cechami owej przestrzeni jest ograniczoność, martwota oraz brak logiki. Natomiast czas został pozbawiony przeszłości i przyszłości, przeradzając się w nicość.

Przywołane rezultaty badań z początku lat dziewięćdziesiątych (z uwzględnieniem istotnych wyników badań innych uczonych, np. Jewgienija Sidorowa, Julija Szrejdera, Michaiła Zołotonosowa⁴⁴) po dzień dzisiejszy są miarowo powiększane poprzez opracowania monograficzne o twórczości Szalamowa autorstwa coraz to nowych badaczy. Świadczy to z jednej strony o niesłabnącej chęci poznania spuścizny Szalamowa, a z drugiej – o jej nieustającym potencjale badawczym, dzięki odkrywaniu nowych obszarów do naukowych penetracji.

W roku 1998 ukazała się monografia Jeleny Wołkowej *Трагический парадокс Варлама Шаламова*⁴⁵, w której dogłębnej analizie została poddana poetyka oraz estetyka twórczości Szalamowa w kontekście rosyjskich oraz zachodnioeuropejskich tradycji filozoficzno-literackich. Z rozważań Wołkowej wynika, że tragizm Szalamowa, za sprawą oczyszczającej i odkupiającej roli pamięci, wiedzie ku *katharsis*, zaś w obrazie zniewolonych ofiar, stanowiących trzon opowiadań, Szalamow odkrywa Pierwiastek ludzki. Przy analizie poetyki gatunku badaczka skupiła uwagę na znaczeniu tytułów opowiadań oraz dostrzegła w warsztacie Szala-

⁴³ Л. Тимофеев, *Поэтика лагерной прозы. Первое чтение „Колымских рассказов” В. Шаламова*, „Октябрь” 1991, № 3, s. 182 (tłum. moje – M. K.).

⁴⁴ Zob. E. Сидоров, *Бесстрашие мысли*, [w:] *Шаламовский сборник*, op. cit., вып. 1, s. 169–173; Ю. Шрейдер, *Искушение адом*, [w:] *Шаламовский сборник*, op. cit., вып. 1, s. 203–207; М. Золотоносов, *Последствия Шаламова*, [w:] *Шаламовский сборник*, op. cit., вып. 1, s. 176–182.

⁴⁵ Zob. E. Волкова, *Трагический парадокс Варлама Шаламова*, Москва 1998.

mowa nawiązanie do tradycji Antona Czechowa, u którego tytuły opowiadań są także pozbawione znamienia tragizmu, ujawniającego się dopiero niejako samo przez się w fabule. Wołkowa uczyniła rzeczowe uwagi, dotyczące obrazu przyrody, sugerując, że jest ona synonimem piękna, kosmicznej nieskończoności oraz wiecznego trwania świata. Monografię Wołkowej zamyka rozdział poświęcony problematyce *Opowiadań kołymskich* jako cyklu. Zdaniem badaczki, nadrzędnym zwornikiem utworów jest pamięć, natomiast łącznikiem kompozycyjno-stylistycznym jest powtarzalność motywów oraz ograniczona do minimum narracja.

Irina Niekrasowa przedstawiła dzieło Szalamowa z nieco innej perspektywy w monografii *Судьба и творчество Варлама Шаламова*⁴⁶ z roku 2003. Badaczka skoncentrowała się na etycznej oraz estetycznej koncepcji artysty oraz analizie poetyki prozy Szalamowa. W centrum swych rozważań usytuowała – w odróżnieniu od Wołkowej – prawdę jako wspólny mianownik dla twórczości i życia Szalamowa. Niekrasowa wypukliła znaczenie kontrastów oraz przeciwieństw jako substratów sensotwórczych. Badaczka przeprowadziła analizę kategorii czasu i przestrzeni, z której wynika, że w opowiadaniach obrazowany jest zawsze moment, w którym czas się zatrzymał; ów moment określiła mianem „Nie-czasu” oraz „Nie-bytu”. Według Niekrasowej, czas podlega subiektywizacji, tj. perspektywa czasowa ulega albo zwężeniu (np. opis pracy), albo rozciągnięciu (np. przyjmowanie posiłków) w zależności od sytuacji, w której znajduje się bohater. Z kolei przestrzeń jest dokładnie określonym realnym miejscem, oddzielonym od reszty świata (tzw. „wielkiej zony”), do którego bohater opowiadań, nawet mimo prób ucieczki nie ma dostępu.

Odmienne, lecz nie mniej interesujące podejście badawcze, przyjęła Łarisa Żarawina w książce *От Пушкина до Шаламова. Русская литература в духовном измерении* z roku 2003, której część została poświęcona przynależności Szalamowa do rosyjskiej tradycji literackiej. Autorka zaznaczyła, że mimo dostatecznie krytycznego stosunku do poprzedników, Szalamow wysoko cenił Aleksandra Puszkina, którego dalekie echa rozbrzmiewają w eposie kołymskiej. Wspólnota twórców wyraża się przede wszystkim w podejściu do dokumentalizmu; autorzy traktowali go nie jako bezrefleksyjny przekaz faktów, lecz artystyczne utrwalanie piętna tragizmu historii Rosji. Zajmowała ich także zdolność człowieka do przewycięzania cierpienia w sytuacjach ekstremalnych. Związek Szalamowa z literaturą rosyjską, zdaniem Żarawinej, realizuje się także w dialogu z Nikołajem Czernyszewskim. Zarówno twórczość Szalamowa, jak i autora powieści *Co robić?*, jest osadzona w chronotopie tragizmu, który twórcy próbowali przewyciężyć poprzez zdystansowa-

⁴⁶ Zob. И. В. Некрасова, *Судьба и творчество Варлама Шаламова*, Самара 2003.

nie się od niego. Kolejnym wspólnym mianownikiem poglądów autorów był stosunek do idei piękna – obydwaj byli zwolennikami „antropologizmu estetycznego”⁴⁷. Żarawina poszerzyła pole związku Szalamowa z tradycją, odkrywając w jego utworach reminiscencje światowej kultury (Tomasz More, François Rabelais, Oscar Wilde, William Shakespeare, George Bernard Shaw). Zdaniem Żarawinej, wspomniane reminiscencje, zastosowane w innym kontekście etycznym i historycznym, pełnią funkcję „katalizatorów procesów duchowo-estetycznych”⁴⁸.

Warta uwagi jest również oryginalna na tle innych prac interpretacja przyrody w *Opowiadaniach kołymskich*. Według badaczki, w obrazach przyrody jest zauważalne zerwanie Szalamowa z tradycjami Fiodora Tiutczewa, Wasilija Żukowskiego, a nawet samego Aleksandra Puszkina. Przyroda stanowi istotną część thanatologii pisarza, ponieważ z jednej strony antropomorfizacja natury dokonuje się każdorazowo poprzez kontrast z martwym człowiekiem, zaś z drugiej – przyroda przekształca śmierć z fenomenu czasu w fenomen przestrzeni (zatrzymując ciało człowieka w wiecznej zmarzlinie, „wrywa” go z naturalnego cyklu krążenia materii). W tym sensie jest to także przyroda nienawidząca człowieka („ненавидящая”⁴⁹).

Kontynuację badań na polu związków Szalamowa z tradycją literacką stanowi monografia Jeleny Muchinej *Традиции Ф. М. Достоевского в „колымской” прозе Варлама Шаламова* z roku 2010. Uczona dopatrywała się związku już na poziomie stosunku autorów *Wspomnień z domu umarłych* oraz *Opowiadań kołymskich* do tychże dzieł, gdyż sprzeciwiali się zaliczaniu ich do literatury faktu. Z analizy porównawczej wymienionych utworów Muchina wywnioskowała, że z uwagi na ciężar tematu obydwie dzieła nie podlegają jednoznacznej klasyfikacji gatunkowej. Wspólne obydwu utworom są powtórzenia zauważalne na różnych poziomach organizacji utworów. Pomimo licznych podobieństw w semantyce łańcuchowego bytu, Muchina dostrzegła istotną różnicę – u Dostojewskiego bohaterowie zachowali chrześcijańską nadzieję na ponowne narodziny, czego na próżno można próbować doszukiwać się w tekstach Szalamowa.

Na polu wymienionych osiągnięć badawczych w dziedzinie szalamoznawstwa w Rosji od samego początku szczególną rolę odgrywała działalność naukowa, archiwalna oraz popularyzatorska Iriny Sirotin-skiej (nieżyjącej od 11 stycznia 2011 roku) oraz Walerija Jesipowa. Oprócz

⁴⁷ Zob. Л. В. Жаравина, *От Пушкина до Шаламова. Русская литература в духовном измерении*, Волгоград 2003, s. 203.

⁴⁸ Ibidem, s. 220.

⁴⁹ Ibidem, s. 205.

artykułów naukowych oraz popularno-naukowych⁵⁰, Irina Sirotinska jest autorką wspomnieniowo-biograficznej książki o pisarzu *Мой друг Варлам Шаламов*⁵¹. Z kolei Walerij Jesipow jest autorem wielu artykułów⁵², pierwszej na świecie książki biograficznej poświęconej autorowi *Оповіданій котымських*⁵³ oraz monografii o jego twórczości *Варлам Шаламов и его современники*⁵⁴ z roku 2007, której tematem jest miejsce Szalamowa w życiu literackim Rosji lat sześćdziesiątych XX wieku, na który miały niebanalny wpływ skomplikowane zależności polityczne. Jesipow szczegółowo omówił serdeczne relacje łączące pisarza z Borysem Pasternakiem oraz niezwykle złożone stosunki z Aleksandrem Solżenicynem. Na szczególną uwagę zasługuje śmiała konfrontacja stanowisk obydwu twórców wobec ówczesnej władzy, z której badacz wysnuł wniosek o niejednoznacznych poglądach oraz poczynaniach Solżenicyna, zaś w postawie Szalamowa dopatrywał się swoistego „ascetyzmu”, który konsekwentnie przejawiał się w negatywnym stosunku do jakichkolwiek kompromisów z władzą („антирыночный» художник”⁵⁵).

Abstrahując od działalności wydawniczej Sirotinskiej i Jesipowa, należy wspomnieć także o ich dwóch nieprzecenionych inicjatywach. Pierwszą z nich są konferencje, poświęcone twórczości pisarza, które stanowią platformę wymiany myśli między szalamoznawcami z całego świata. Są one cyklicznie organizowane od roku 1990 w Wołogdzie oraz

⁵⁰ Zob. И. Сиротинская, *К вопросам текстологии поэтических произведений В. Шаламова*, [w:] *IV Международные Шаламовские чтения. Москва, 18–19 июня 1997 г. Тезисы докладов и сообщений*, Москва 1997, s. 114–119; eadem, *В. Шаламов и А. Солженицын*, [w:] *Шаламовский сборник*, вып. 2, сост. В.В. Есипов, Вологда, 1997, s. 73–76; eadem, *В. Шаламов – взгляд в будущее*, [w:] *Шаламовский сборник*, вып. 3, сост. В.В. Есипов, Вологда 2002; s. 56–60; eadem, „Горящая память”, [w:] *К столетию со дня рождения Варлама Шаламова. Материалы конференции*, Москва 2007, s. 11–15.

⁵¹ Zob. И. Сиротинская, *Мой друг Варлам Шаламов*, Москва 2006.

⁵² Zob. В. Есипов, *Традиции русского Сопротивления*, [w:] *Шаламовский сборник*, op. cit., вып. 1, s. 183–194; idem, *Он тверже своего камня. В. Шаламов и А. Камю. Опыт параллельного чтения*, [w:] *Шаламовский сборник*, op. cit., вып. 2, s. 172–180; idem, „Пусть мне «не поют» о народе...”, [w:] *IV Международные Шаламовские...*, op. cit., s. 86–103; idem, „Карфаген должен быть разрушен!”, [w:] idem, *Провинциальные споры в конце XX века*, Вологда 1999, s. 190–195; idem, „Развезать этот туман”. *Поздняя проза В. Шаламова: мотивации и проблематика*, [w:] *Шаламовский сборник*, op. cit., вып. 3, s. 169–188; idem, *Шаламов в „Юности”*, „Юность” 2012, № 6, s. 10–17; idem, *Предпасхальный привет с Колымы. Неизвестное стихотворение Варлама Шаламова*, „Литературная Россия” 2014, № 12, s. 7; idem, *Два гения в одном эшелоне*, „Знамя” 2014, № 6, s. 186–197.

⁵³ Zob. В. Есипов, *Шаламов*, Москва 2012.

⁵⁴ Zob. В. Есипов, *Варлам Шаламов и его современники*, Вологда 2007.

⁵⁵ Ibidem, s. 168.

w Moskwie. Dotychczas odbyło się siedem konferencji⁵⁶ (godna odnotowania jest także konferencja w czeskiej Pradze⁵⁷), których pokłosiem są kolejne tomy pokonferencyjne oraz monografie zbiorowe⁵⁸. Drugą cenną inicjatywą z roku 2008, szczególnie w dobie internetu, jest rosyjsko-angielskojęzyczna strona internetowa *Shalamov.ru*⁵⁹, która stanowi źródło wiedzy o życiu i twórczości Szalamowa. Pod wymienionym adresem znajdują się utwory literackie oraz teoretycznoliterackie Szalamowa, a także opracowania jego twórczości, trudnodostępne materiały archiwalne, sprawozdania z konferencji naukowych i inne teksty.

Z oglądu badań, a także z wymienionych przedsięwzięć, związanych z życiem i twórczością Warłama Szalamowa, należy – wbrew sądom niektórych badaczy⁶⁰ – wysnuć wniosek, że w Rosji twórczość Szalamowa w dalszym ciągu istnieje w świadomości czytelniczej oraz stanowi atrakcyjne pole dla działalności badawczej, co zauważył także Manfred Sapper w rozmowie z Iwoną Ndiaye, który uznał twórczość Szalamowa za istotną część fenomenu odradzającej się literatury łagrowej w ostatnich latach w Rosji i w Europie⁶¹. Warto odnotować także, że w ostatnich latach Warłamem Szalamowem zainteresowali się twórców sztuki filmowej, dzięki którym Szalamow „wkroczył” na pole tzw. kultury masowej. Powstały trzy ekranizacje życia i twórczości autora *Opowiadań kołymskich*: film *Последний бой майора Пугачева*⁶² w reżyserii Wła-

⁵⁶ I Шаламовские чтения (Москва, 4.04.1990); II Международные Шаламовские чтения (Вологда, 28.06–01.07.1991); III Международные Шаламовские чтения (Вологда, 30.06–02.07.1994); IV Международные Шаламовские чтения (Москва, 18–19.06.1997); V Международные Шаламовские чтения (Вологда, 18–19.06.2002); VI Международные Шаламовские чтения (Москва–Вологда, 18–20.06.2007); Конференция „Судьба и творчество Варлама Шаламова в контексте мировой литературы и советской истории” (Москва–Вологда, 16–19.06.2011).

⁵⁷ Międzynarodowa konferencja „Закон сопротивления распаду. Особенности прозы и поэзии Варлама Шаламова и их восприятие в начале XXI века” (17–20.09.2013). Organizatorami konferencji byli: Biblioteka Narodowa Republiki Czeskiej, Instytut Badania Systemów Totalitarnych oraz Redakcja strony internetowej *Shalamov.ru*.

⁵⁸ Zob. *Шаламовский сборник*, op. cit., вып. 1; *Шаламовский сборник*, op. cit., вып. 2; *IV Международные Шаламовские...*, op. cit.; *Шаламовский сборник*, op. cit., вып. 3; *К столетию со дня...*, op. cit.; *Шаламовский сборник*, op. cit., вып. 4; *Варлам Шаламов в контексте мировой литературы и советской истории*, сост. и ред. С. М. Соловьев, Москва 2013.

⁵⁹ Zob. źródło elektroniczne: www.shalamov.ru (18.12.2013).

⁶⁰ Zob. U. Schmid, *Nicht-Literatur ohne Moral. Warum Varlam Shalamov nicht gelesen wurde*, „Osteuropa” 2007, vol. 6, s. 90.

⁶¹ Zob. I.A. Ndiaye, *O przestrzeni śmierci w literackich rekonstrukcjach przeszłości Warłama Szalamowa. Rozmowa z Manfredem Sapperem*, [w:] I. A. Ndiaye, *O pamięci w literaturze rosyjskiej. Rozmowy najważniejsze*, Olsztyn 2012, s. 141, 145–146.

⁶² В. Фатьянов. *Последний бой майора Пугачева* (фильм). Рец. В. Есипова, „Последний бой майора Пугачева”. После фильма. Размышления о прозе В. Шаламова, „Историк и художник” 2006, № 4, s. 65–81.

dimira Fatjanowa, film dokumentalny *Острова. Варлам Шаламов* w reżyserii Swietłany Byczenko upamiętniający trzydziestą rocznicę śmierci pisarza oraz dwunastoodcinkowy serial telewizyjny *Завещание Ленина. Варлам Шаламов*⁶³ w reżyserii Nikołaja Dostala nakręcony z okazji setnej rocznicy urodzin Szałamowa. Należy również pamiętać o pierwszych filmach dokumentalnych z roku 1990: *Вы будете гордостью России* w reżyserii Aleksandry Swiridowej oraz *Несколько моих жизней* w reżyserii Walerija Jesipowa.

Zwracając się ku badaniom nad twórczością Szałamowa na gruncie polskiej rusycystyki, bez wątpienia największe osiągnięcia na tym polu należą do Franciszka Apanowicza oraz Anny Rażny. Należy wymienić również prace Andrzeja Drawicza, Gustawa Herlinga-Grudzińskiego⁶⁴, Anny Łukowskiej, Aleksandra Madydy, Janusza Pasterskiego, Roberta Puławskiego, Ireny Rudziewicz, Izabeli Sariusz-Skrąpskiej, Józefa Smagi⁶⁵ oraz Jadwigi Szymak-Reiferowej. Co prawda, prace te nie mają charakteru całościowych opracowań, a w przeważającej większości są artykułami o charakterze wstępnych uwag o prozie kołymskiej oraz biografii autora⁶⁶. Powstawały w okresie transformacji politycznej od końca lat osiemdziesiątych do połowy lat dziewięćdziesiątych jako reakcja na pierwsze oficjalne publikacje utworów w Polsce. Jednakże wśród tych artykułów na szczególną uwagę zasługuje praca Aleksandra Madydy,

⁶³ В. Фатъянов. *Последний бой майора Пугачева* (фильм). Рец. З. Миркиной, ГУЛАГ и заповеди Христа. „Завещание Ленина (Варлам Шаламов)”, режиссер Николай Досталь, „Искусство кино” 2007, № 8, s. 67–74.

⁶⁴ Gustaw Herling-Grudziński w wielu swoich pracach wypowiedział się na temat życia i twórczości Warłama Szałamowa. Zob. G. Herling-Grudziński, *Edukacja kołymaska*, „Kultura” 1980, nr 9, s. 210–214; idem, T. Marrone, *W innym świetle. Życie z GUŁagiem w duszy*, tłum. S. Kasprzysiak, „Kresy” 1996, nr 28, s. 66–69. W reakcji na śmierć Warłama Szałamowa autor *Innego świata* napisał w kwietniu 1982 roku opowiadanie *Piętno*. Zob. G. Herling-Grudziński, *Piętno*, [w:] idem, *Dziennik pisany nocą (1982–1992)*, t. II, Kraków 2012, s. 25–31.

⁶⁵ Prace Józefa Smagi mają charakter komparatystyczny. Zob. J. Smaga, *Aleksander Sołżenicyn i Warłam Szałamow. Wnioski z łagrowej martyrologii*, „Slavia Orientalis” 1998, nr 3, s. 445–473; idem, *Tadeusz Borowski i Warłam Szałamow*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego”, Katowice 1995, nr 1508, s. 196–207.

⁶⁶ Zob. A. Łukowska, *Patologia życia społecznego – obraz cywilizacji więziennej w prozie Warłama Szałamowa*, [w:] *Natura a kultura*, pod red. A. Drabarek, Lublin 1995, s. 115–123; J. Pasterski, *Wśród „Opowiadań kołymskich” Warłama Szałamowa*, „Polonistyka” 1994, nr 6, s. 363–369; R. Puławski, *Warłam Szałamow i władza*, [w:] *Pisarz i władza. Od Awwakuma do Sołżenicyna*, pod red. B. Muchy, Łódź 1994, s. 249–257; I. Rudziewicz, *Obraz łagrów w twórczości Warłama Szałamowa*, „Przegląd Rucystyczny” 1993, z. 1/2, s. 69–73; I. Sariusz-Skrąpska, *Warłama Szałamowa opowieść o strefach zapomnienia*, „Znak” 1993, nr 3, s. 74–86; eadem, *Bramy i granice. Szkic o przestrzeni, przez którą idzie bohater literatury łagrowej*, „Studia Litteraria Polono-Slavica 2” 1996, s. 101–112; J. Szymak-Reiferowa, *Warłam Szałamow (1907–1982)*, „Przegląd Rusycystyczny” 1993, z. 1/2, s. 69–73.

w której autor skupił się na genologicznym aspekcie *Opowiadań kołymskich*. Według niego, dzieło posiada trzy zworniki, które łączą poszczególne utwory w cykl: w większości jednolita (autobiograficzna) postawa narratora, problematyka (sens człowieczeństwa w obozie), powtarzalność poszczególnych elementów (odwołania do tekstów innych autorów, motywy, postacie, dłuższe i krótsze partie opisowo-informacyjne, sytuacje i zdarzenia)⁶⁷. Odnosząc się do powtarzalności składników dzieła, Madyda pisał, że z jednej strony tworzą one sieć wielorakich powiązań między utworami, zaś z drugiej – powodują „efekt pewnej sztuczności [...]”, [co] sprawia wrażenie jak gdyby Szalamow nie panował nad całością czy wręcz nie miał wyklarowanej koncepcji cyklu⁶⁸. Z kolei o cyklicznym wymiarze dzieła, zdaniem badacza, nie świadczy ani czas, ani przestrzeń – opowiadania nie układają się w kolejne fazy czasowe, przez co nie występuje charakterystyczna dla cyklu progresywność. Natomiast jeśli chodzi o przestrzeń, to uczony zauważył z reguły pomijany fakt, że fabuła nie wszystkich opowiadań rozgrywa się na Kołymie i doszedł do wniosku, że przymiotnik „kołymski” w tytule tomu, dzięki autorskiemu zabiegowi semantyzacji przestrzeni, może mieć znaczenie metaforyczne, tzn. odnosić się do całego Związku Radzieckiego.

Jak zostało nadmienione, Franciszek Apanowicz wniósł największy wkład do szalamoznawstwa na niwie polskiej rusycystyki. Jednak należy dodać, że jest on również jednym z najbardziej cenionych znawców twórczości pisarza na świecie. Spektrum problemów podjętych w szeregu publikacji gdańskiego uczonego jest świadectwem gruntownej znajomości twórczości byłego więźnia Kołymy⁶⁹. Monografia „*Nowa proza*”

⁶⁷ Zob. A. Madyda, *Problematyka genologiczna i moralna „Opowiadań kołymskich” Warłama Szalamowa*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne IV, Filologia Rosyjska” Toruń 1994, z. 281, s. 51–62.

⁶⁸ Ibidem, s. 56.

⁶⁹ Zob. F. Apanowicz, „*Opowiadania kołymskie*” Warłama Szalamowa, „Autograf” 1996, nr 4, s. 8–10; idem, *Kłęsa wartości. Uwagi o sile i władzy u Warłama Szalamowa*, „Studia Litteraria Polono-Slavica 2” 1996, s. 59–68; idem, *W poszukiwaniu prawdy artystycznej. Wizja literatury Warłama Szalamowa*, [w:] *Pejzaż od nowa malowany. Szkice o literaturze rosyjskiej XX wieku*, pod red. J. Sałajczykowej, Gdańsk 1994, s. 85–119; idem, *Warłama Szalamowa repertaż ze świata umarłych*, [w:] *Sylwetki współczesnych pisarzy rosyjskich*, pod red. P. Fasta, L. Rożek, Katowice 1994, s. 133–152; idem, *Wielki gniew – biografia Warłama Szalamowa w perspektywie autorskiego mitu kreowanego*, [w:] *W kręgu literatury rosyjskiej*, pod red. E. Biernat, Gdańsk 1996, s. 176–208; idem, *Сошествие в ад. Образ Троицы в „Колымских рассказах”*, [w:] *Шаламовский сборник*, op. cit., вып. 3, s. 129–143; idem, *О семантических функциях интертекстуальных связей „Колымских рассказов” Варлама Шаламова*, [w:] *IV Международные Шаламовские...*, op. cit., s. 40–52; idem, *Филиттика против Силы. Об одной философской проблеме в прозе Варлама Шаламова*, [w:] *Шаламовский сборник*, op. cit., вып. 2, s. 157–171.

Wartłama Szałamowa. *Problemy wypowiedzi artystycznej*⁷⁰ z roku 1996 jest pierwszą – jak dotąd jedyną, w Polsce – literaturoznawczą pracą o twórczości Szałamowa. Rozważania gdańskiego uczonego skupiają się wokół nowatorskiej próby odtworzenia nadrzędnych zasad poetyki prozy Szałamowa. Oryginalność badań Apanowicza wynika w pierwszej kolejności z odkrycia specyfiki narracji w *Opowiadaniach kołymskich*, która polega na swoistej grze nadawczo-odbiorczej, w której narrator poprzez zmiany perspektywy narracji (personalna, auktorialna oraz neutralna) tworzy iluzję realnego świata oraz realnej obecności w nim autora utworu. Po drugie, jako jedyny znany nam uczoney odtworzył autorski mit kreowania Szałamowa, u którego źródeł legło nobilitujące pochodzenie z Wołogdy oraz napięte stosunki z ojcem, które przerodziły się w konflikt światopoglądowy, dzięki któremu Szałamowa w pewnym stopniu można uznać za „ucieleśnienie” stereotypu twórcy skonfliktowanego z otoczeniem.

Franciszek Apanowicz jako jedyny literaturoznawca w Polsce poczynił ważne uwagi o cyklu poetyckim *Zeszyty kołymskie*. Podmiot liryczny wierszy kontempluje rzeczywistość, prowadzi dialog z przyrodą, próbuje zrozumieć jej mowę oraz przełożyć ją na język człowieka. Owa rzeczywistość jest dwuwymiarowa: obrazy surowej przyrody kołymskiej zestawione z obrazami tęsknoty podmiotu lirycznego za ciepłem przeplatają się z obrazami historii (głównie postaci raskolników). Apanowicz konstatował, że precyzyjna, jasna i prosta poezja Szałamowa jest podporządkowana dążeniu do zachowania klasycznych wzorców liryki. Ponadto w wierszach Szałamowa obecne są gry słowne oraz kalambury właściwe z kolei dla poezji awangardowej.

Z innej perspektywy przedstawiła dzieło Wartłama Szałamowa Anna Rażny w monografii *Literatura wobec zniewolenia totalitarnego. Wartłama Szałamowa świadectwo prawdy*, w której został ukazany proces transformacji człowieka w machinie totalitaryzmu. Krakowska uczona skupiła się wokół zagadnienia negatywnego doświadczenia, które „przerodziło się w przymus aksjologiczny – przymus ograniczenia wymiaru estetycznego utworu, głównie zaś zminimalizowania bądź wręcz wyrugowania z niego fikcji oraz uproszczenia języka na rzecz funkcji poznawczej, zespolonej z wymiarem aksjologicznym”⁷¹. Nową aksjologicznie rzeczywistość, w ramach której zrodziła się antropologia negatywna, Rażny scharakteryzowała poprzez analizę głównych osobliwości życia w łagrze, tj. głodu, zimna, morderczej pracy, bólu oraz cierpienia.

Poza Polską i Rosją ważne są również badania prowadzone przez przedstawicieli innych ośrodków badawczych na świecie, zwłaszcza we

⁷⁰ Zob. F. Apanowicz, „Nowa proza” Wartłama Szałamowa. *Problemy wypowiedzi artystycznej*, Gdańsk 1996.

⁷¹ A. Rażny, *Literatura wobec zniewolenia...*, op. cit., s. 11.

Francji, Włoszech, Niemczech, Wielkiej Brytanii, Izraelu oraz Stanach Zjednoczonych Ameryki. Na gruncie francuskim ważne są publikacje sławistki Mireille Berutti z Uniwersytetu Nicejskiego, autorki wielu artykułów⁷² oraz jedynej francuskojęzycznej monografii o życiu i twórczości Szalamowa *Varlam Chalamov. Chroniqueur du goulag et poète de la Kolyma* z roku 2013. Obszerna publikacja Beruttii, oprócz bogatej biografii uatrakcyjnionej ilustracjami, zawiera analizę *Opowiadań kołymskich* jako przykładu „nowej prozy” na tle dzieł klasyków literatury rosyjskiej oraz światowej (Antona Czechowa, Fiodora Dostojewskiego, Borysa Pasternaka, Lwa Tolstoja, Dantego Alighieri, Stendhala)⁷³. Wśród szalamoznawców we Francji ważne miejsce zajmuje również Lubov Yurgenson⁷⁴, której prace zostały poświęcone oddzielnym problemom związanym z ludzką cielesnością oraz percepcją przestrzeni w łagrze. W artykułach badaczki z Sorbony zostały poddane analizie wybrane motywy kołymskiej prozy (np. obraz topografa i etyczny wymiar tej profesji).

Wydawnictwa zachodnioeuropejskie uzupełniła pierwsza włoskojęzyczna biografia Szalamowa z roku 2012 *Varlam Šalamov. Storia di un colpevole d'innocenza*⁷⁵ pióra Luigi F e n i z i e g o. Autor przedłożył włoskim czytelnikom życie Szalamowa podzielone na chronologiczne okresy (dzieciństwo w Wołogdzie oraz młodość w Moskwie, pierwsze aresztowanie i wyrok w łagrze nad Wiszerą, okres wolności po Wiszerze, wyrok na Kołymie). Ważną część pracy stanowią końcowe rozdziały poświęcone okresowi po powrocie z Kołymy, w których autor przedstawił relacje Szalamowa z Borysem Pasternakiem oraz Aleksandrem Sołżenicynem. Fenizi poczynił próbę umieszczenia osobistego losu autora *Opowiadań kołymskich* w kontekście rzeczywistości komunistycznej Rosji Radzieckiej. Oddzielny rozdział pracy stanowi omówienie *Opowiadań kołymskich*, w którym badacz skupił się na odtworzeniu moralnego obrazu GUŁagu, metafizycznego wymiaru zła oraz człowieka u kresu wytrzymałości.

⁷² Zob. M. Берютти, *Крест его судьбы*, [w:] *Шаламовский сборник*, op. cit., вып. 1, s. 230–235; eadem, *Экзистенциалистские позиции в лагерной прозе Варлама Шаламова*, [w:] *IV Международные Шаламовские...*, op. cit., s. 53–66; eadem, *Утверждение истины*, [w:] *Шаламовский сборник*, op. cit., вып. 3, s. 143–153; eadem, *Варлам Шаламов. Литература как документ, [w:] К столетию со дня рождения...*, op. cit., s. 199–208.

⁷³ Zob. M. Берютти, *Varlam Chalamov. Chroniqueur du goulag et poète de la Kolyma*, Paris 2013.

⁷⁴ Л. Юргенсон, *Землемер у Кафки и топограф у Шаламова. Некоторые параллели*, „Русская литература XX–XXI веков. Направления и течения” 2005, № 8, s. 41–47; eadem, *Двойничество в рассказах Шаламова*, [w:] *Семиотика страха*, сост. Н. Букс, Ф. Конт, Москва 2005, s. 329–336; eadem, *Кожа – метафора текста в лагерной прозе Варлама Шаламова*, [w:] *Тело в русской культуре*, сост. Г. Кабакова, Ф. Конт, Москва 2005, s. 340–344; eadem, *A Trace, a Document, a Prothesis Varlam Shalamov's Kolyma Tales*, „Osteuropa” 2007, vol. 6, s. 169–182.

⁷⁵ Zob. L. Fenizi, *Varlam Šalamov. Storia di un colpevole d'innocenza*, Roma 2012.

Ważną rolę w ostatnich latach odrywają niemieccy aktywiści. Tamtejsi badacze podejmują inicjatywy w dziedzinie popularyzacji dzieł Szalamowa oraz badań nad nimi. Istotnym wydarzeniem w roku 2007 było berlińskie sympozjum naukowe *Лагерь как пограничный опыт. Памяти Варлама Шаламова (1907–1982)*, podczas którego twórczość Szalamowa poddano wieloapstkowej analizie⁷⁶. W tym samym roku szósty numer czasopisma „Osteuropa”, zatytułowany *Opisać łagier. Wartam Szalamow i pojmovanie GUŁagu (Varlam Šalamov und die Aufarbeitung des Gulag)*, został poświęcony pisarzowi⁷⁷. Zainteresowanie utworami Szalamowa w Niemczech potwierdzają słowa Gabriele Leupold, tłumaczki *Opowiadań kołymskich* na język niemiecki, o żywych reakcjach na ukazujące się od roku 2007 tłumaczenia utworów i innych prac Szalamowa w Niemczech mówiące, że pojawiło się wiele bardzo dobrych recenzji w gazetach, w radiu. W internecie było dużo wpisów na stronach z ofertami zakupu książki [...]. To oznacza, że Szalamow dotarł do niemieckiego czytelnika. Liczni autorzy wypowiadali się na temat książki lub publicznie polecali⁷⁸.

W Wielkiej Brytanii cenionym znawcą prozy Szalamowa oraz uczestnikiem konferencji w Moskwie oraz Wołogdzie jest slawista Michael Nicholson z Uniwersytetu w Oxfordzie specjalizujący się w literaturze łagrowej, w szczególności w dziełach Aleksandra Sołżenicyna. Jego artykuł opublikowany w roku 1990 w czasopiśmie „Советская библиография”, a następnie przedrukowany w Rosji, jest cennym źródłem wiedzy o pierwszych publikacjach *Opowiadań kołymskich* na Zachodzie⁷⁹. Ponadto Nicholson zajmował się twórczością Szalamowa w aspekcie porównawczym z twórczością Aleksandra Sołżenicyna⁸⁰.

Oprócz Michaela Nicholsona, w ostatnich latach brytyjskie pole badań nad dziełem Szalamowa zasiła Sarah Young. Jej studia koncentrują się wokół zagadnienia symbolu w kompozycji opowiadań oraz transformacji ich sensów⁸¹, znaczenia powtórzeń w relacji do bohaterów, nar-

⁷⁶ Tematy wystąpień prelegentów zob. *Берлинский симпозиум „Лагерь как пограничный опыт. Памяти Варлама Шаламова (1907–1982)”*, [w:] źródło elektroniczne: www.shalamov.ru (09.09.2013).

⁷⁷ Zob. „Osteuropa” 2007, vol. 6, passim.

⁷⁸ Г. Лойпольд, *Шаламов по-немецки...*, op. cit., (tłum. moje – M. K.).

⁷⁹ Zob. М. Никольсон, *Открытие, которого он не знал*, [w:] *Шаламовский сборник*, op. cit., вып. 1, s. 211–215.

⁸⁰ Zob. М. Никольсон, *Гримасы оттепели. Шаламов и Солженицын*, (artykuł złożony do druku w tokijskim czasopiśmie „Исследование славянских культур”). Brytyjski literaturoznawca napisał również artykuł o poezji Szalamowa. Zob. idem, *Шаламов в споре о лагерной поэзии*, [w:] *IV Международные Шаламовские...*, op. cit., s. 104–113.

⁸¹ Zob. referat *Shalamov's Symbolism. Rebirth from Kolyma? Shalamov's Cosmology of Alienation* wygłoszony na konferencji *BASEES Annual Conference* (Cambridge 31.03–02.04.2007) oraz

ratora oraz czytelnika⁸², a także przestrzeni jako kategorii odróżniającej prozę Szalamowa od tradycyjnych gatunków⁸³. Sarah Young jest autorką haseł o życiu Szalamowa i jego dziele w anglojęzycznej encyklopedii internetowej *The Literary Encyclopedia*⁸⁴.

Ważne miejsce wśród światowych znawców *Opowiadań kołymskich* zajmuje Leona Toker. Izraelska badaczka opublikowała szereg artykułów traktujących o różnych aspektach twórczości Szalamowa⁸⁵. W monografii *Return from the Archipelago. Narratives of Gulag Survivors* w rozdziale zatytułowanym *Shalamov*⁸⁶ z roku 2000. Toker zanalizowała pojęcia „opowiadanie” oraz „cykl” u Szalamowa, a także przedstawiła obraz bohaterów. Ponadto, w jej książce wskazano na znaczenie spuścizny literackiej byłego więźnia Kołymy w latach dziewięćdziesiątych.

W Stanach Zjednoczonych twórczością Szalamowa zajmuje się Laura Kline, która prowadzi nie tylko działalność naukową, ale także popularyzatorską. Od roku 2001 prowadzi Stowarzyszenie Szalamowowskie (The Shalamov Society), które założyła wraz z Mariną Worono, dyrektor Domu Szalamowowskiego (Шаламовский дом) w Wołog-

opublikowany na stronie internetowej S.J. Young: [w:] źródło elektroniczne: www.sarahjyoung.com (18.12.2013).

⁸² Zob. S. J. Young, *Recalling the Dead. Repetition, Identity, and the Witness in Varlam Shalamov's Kolymskie rassказы*, „Slavic Review” 2011, vol. 70 (2), s. 353-372.

⁸³ Zob. S. J. Young, *Mapping Spaces as Factography: Human Traces and Negated Genres in Varlam Shalamov's Kolymskie rassказы*, „Slavonica” 2013, vol. 19 (1), s. 1-17.

⁸⁴ Zob. hasła: *Kolyma Tales, Shalamov*, [w:] *The Literary Encyclopedia*, ed. R. Clark, [w:] źródło elektroniczne: www.litencyc.com (25.01.2014).

⁸⁵ Zob. L. Toker, *Contra Schopenhauer. Varlam Shalamov and the Principium Individuationis*, „Real” 1997, vol. 13, s. 257-269; eadem, *Kafka's 'The Hunger Artist' and Shalamov's 'The Artist of the Spade'. The discourse of Lent*, [w:] *Cold Fusion. Aspects of the German Cultural Presence in Russia*, ed. G. Barabtarlo, New York 2000, s. 277-291; eadem, *Samizdat and the Problem of Authorial Control. The Case of Varlam Shalamov*, „Poetics Today” 2008, vol. 4, s. 735-758; eadem, *Stories from Kolyma. The Sense of History*, „Hebrew University Studies in Literature and the Arts” 1989, vol. 17, s. 188-220; eadem, *Target Audience, Hurdle Audience, and the General Reader: Varlam Shalamov's Art of Testimony*, „Poetics Today” 2005, vol. 26, s. 281-303; eadem, *Testimony and Doubt. Shalamov's „How It Began” and „Handwriting”*, [w:] *Real Stories. Imagined Realities. Fictionality and Non-fictionality in Literary Constructs and Historical Contexts*, ed. M. Lehtimäki, S. Leisti, M. Rytkönen, Tampere 2007, s. 51-67; eadem, *Testimony as art. Varlam Shalamov's „Condensed Milk”*, [w:] *Critical Ethics. Text, Theory and Responsibility*, ed. D. Rainsford, T. Woods, Basingstoke 1999, s. 241-256; eadem, *Varlam Shalamov's Kolyma*, [w:] *Between Heaven and Hell. The Myth of Siberia in Russian Culture*, ed. G. Diment, Y. Slezkine, New York 1993, s. 151-169; eadem, *Оттенки суждения в рассказах Шаламова*, [w:] *К столетию со дня...*, op. cit., s. 105-114; eadem, *Страх и толпа. Пересмотр некоторых мотивов лагерной литературы*, [w:] *Семиотика страха...*, op. cit., s. 320-328.

⁸⁶ Zob. L. Toker, *Return from the Archipelago. Narratives of Gulag Survivors*, Bloomington 2000, s. 141-187.

dzie⁸⁷. Laura Kline jest autorką artykułu poświęconego biografii ojca Warłama Szalamowa⁸⁸, a także hasła encyklopedycznego o Szalamowie⁸⁹.

Nie sposób pominąć badań australijskich prowadzonych przez Elenę Mikhailik. W kręgu jej zainteresowań znajdują się liczne zagadnienia, m. in. stosunek Szalamowa do dzieł Fiodora Dostojewskiego⁹⁰ oraz Aleksandra Sołżenicyna⁹¹, intertekstualność poszczególnych opowiadań⁹² oraz kategoria zła⁹³. Oryginalnym aspektem badań Eleny Mikhailik jest odczytywanie prozy Szalamowa przez pryzmat tradycji europejskiego średniowiecza⁹⁴.

Na podstawie zarysowanego oglądu stanu badań, jednakże ze świadomością, że nie wszyscy badacze zostali w nim ujęci, można wysnuć wnioski, że mimo upływu niespełna pięćdziesięciu lat w Europie (i ponad dwudziestu w Rosji) od włączenia *Opowiadań kołymskich* do tzw. oficjalnego obiegu, nadal pozostają one niedostatecznie znane, zwłaszcza jak na dzieło o randze klasyki literatury. Z analizy tematów podejmowanych badań wynika, że znakomita większość badaczy skupia się wokół kilku wspólnych problemów badawczych (jedynie nieliczni wykraczają poza nie), przez co dzieło Szalamowa w wielu aspektach pozostaje – podobnie jak jego twórca – nieodkryte lub odkryte fragmentarycznie, co czyni je atrakcyjnym w aspekcie podejmowania kolejnych badań. Przeważająca część wyników badań jest publikowana w formie artykułów naukowych, które niejednokrotnie mogą stanowić inspirację do monograficznych opracowań określonych tematów, zwłaszcza że dotychczas ukazała się skromna ilość monografii poświęconych nie tylko prozie kołymskiej, ale twórczości Szalamowa rozumianej jako całość.

⁸⁷ Strona internetowa Stowarzyszenia Szalamowowskiego w języku angielskim (opcjonalnie również w języku rosyjskim), [w:] źródło elektroniczne: www.langlab.wayne.edu/slavicprogram/shalamov (18.12.2013).

⁸⁸ Л. Клайн, *Новое об отце Шаламова*, [w:] *Шаламовский сборник*, op. cit., вып. 2, s. 185–192.

⁸⁹ Zob. hasło: *Shalamov*, [w:] *Encyclopedia of Contemporary Russian Culture*, ed. T. Smorodinskaya, K. Evans-Romaine, H. Gosilo, New York 2007, s. 544. Laura Kline opublikowała także artykuł poświęcony wczesnej prozie Warłama Szalamowa. Zob. Л. Клайн, *Овладение техникой. О ранней прозе В. Шаламова*, [w:] *Шаламовский сборник*, op. cit., вып. 3, s. 155–159.

⁹⁰ Zob. E. Mikhailik, *Dostoevsky and Shalamov. Orpheus and Pluto*, „The Dostoevsky Journal” 2000, vol. 1 (1), s. 147–157.

⁹¹ Zob. E. Михайлик, *Кот, бегущий между Солженицыным и Шаламовым*, [w:] *Шаламовский сборник*, op. cit., вып. 3, s. 101–114.

⁹² Zob. E. Mikhailik, *Potentialities of Intertextuality in the Short Story On Tick Varlam Shalamov. Problems of Cultural Context*, „Essays in Poetics” 2000, vol. 25, s. 169–186.

⁹³ Zob. E. Михайлик, *Варлам Шаламов: в присутствии дьявола. Проблема контекста*, „Russian Literature” 2000, vol. XLVII, s. 199–219; eadem, *Варлам Шаламов: рассказ „Ягоды”*. *Пример деструктивной прозы*, [w:] *IV Международные Шаламовские...*, op. cit., s. 74–85.

⁹⁴ Zob. E. Михайлик, *В контексте литературы и истории*, [w:] *Шаламовский сборник*, op. cit., вып. 2, s. 105–129.